

Məhəmməd Füzulinin anadilli divanının nəşrlərinin filoloji təhlili

Xatirə Yusifova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
E-mail: yusifova.xatira@mail.ru

Annotasiya. Ümumi say baxımından Füzulinin anadilli divanının elmi-tənqidi mətni 8 dəfə nəşr olunsa da, ortada ancaq 6 mətn vardır. Belə ki, 1990-cı illərdə Ankarada nəşir Akçağ tərəfindən çap olunan divan əslində 1958-ci ildə Kənan Akyüz tərəfindən çap olunmuş nəşrin təkrarıdır. Azərbaycanda isə Həmid Araslı ilk dəfə 1944-cü ildə nəşr etdirdiyi mətnin üzərində yenidən, işləyərək, onu 1958-ci ildə çap etdirmişdir. Bu mənada, Füzulinin türkcə divanının elmi-tənqidi mətni indiyə qədər iki azərbaycanlı alim tərəfindən üç, türk alimləri tərəfindən dörd və bir dəfə də İran alimi tərəfindən də bir dəfə hazırlanmışdır. Təbii ki, bu nəşrlərin əsasında dayanan əlyazma nüsxələri müxtəlifdir. Tənqidi mətn hazırlanarkən Füzuli divanının dünyanın müxtəlif kitabxanalarında – Bakı, Türkiyə, İran, Rusiya, Orta Asiya, Avropa kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələrindən istifadə edilmişdir. Lakin bu nəşrlərin hər birinin əlyazma nüsxələri baxımından özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Belə ki, İran nəşri əsasən divanın İran İslam Respublikasında qorunan nüsxələrini, Türkiyə nəşri Türkiyə Respublikasında olan nüsxələri, Bakı nəşrləri isə Bakı, Rusiya, Orta Asiya qaynaqlarını ehtiva edir. Bununla yanaşı, elmi-tənqidi mətni hazırlayan müəlliflər özlərindən əvvəlki nəşrlərlə də tanış olmuşlar.

Ancaq ilkin müşahidələr göstərir ki, bu tanışlığa baxmayaraq, həmin mətnlər bəzi epizodik hallar istisna olmaqla, diqqətlə tutuşdurulmamışdır. Belə olsaydı, son nəşrlərdə xətlər az olardı.

Bu araşdırmada bizim əsas məqsədimiz Füzulinin anadilli divanının elmi-tənqidi mətnləri barədə ümumi elmi mənzərə yaratmaq, eyni zamanda hazırlanan nəşrlərin uğurları ilə yanaşı, problemləri barədə öz qənaətimizi ortaya qoymaqdır. M.Əliyevin hazırladığı mətnin əsas səciyyəsi ondan ibarətdir ki, onun yazılışında orijinal ərəb qrafikası işlənmişdir. Bütövlükdə götürsək, Füzuli divanının elmi-tənqidi mətnlərinin nəşri ilə bağlı problemləri belə ümumiləşdirmək olar:

- Füzuli divanına, Füzuli şerlərinin mətninə filoloji baxımdan yenidən nəzər salmaq, onun dil-üslub və poetik özəlliklərini dərinlən bilməklə mətni təshih etmək lazımdır;
- Füzuli sözünə müxtəlif elmi yönərdən işıq salmaq, onun sözünü orta əsrlərə xas məzmun xüsusiyyətləri bucağından təhlil etməklə mətni düzgün şəkildə islah etmək olur;
- Təkcə bir nüsxə deyil, dünya kitabxanalarında mövcud olan bir neçə mötəbər nüsxəyə əsaslanmaqla və çaplar arasında müqayisəli təhlil aparmaqla Füzuli divanının daha mükəmməl elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq olar.

Açar sözlər: Füzuli, divan, anadilli, mətn, nüsxə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.12.2024; qəbul edilib – 20.12.2024

Philological analysis of the editions of Mahammad Fuzuli's "Divan" in his native language

Khatira Yusifova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS
E-mail: yusifova.xatira@mail.ru

Abstract. Although the scientific-critical text of Fuzuli's "Divan" in his native language has been published 8 times in terms of total number, there are actually 6 texts. Thus, the divan published in Ankara in the 1990s by publisher Akchagh is actually a repeat of the edition published by Kenan Akyuz in 1958. In Azerbaijan, Hamid Arasli reworked the text he first published in 1944 and published it in 1958. In this sense, the scientific-critical text of Fuzuli's Turkish "Divan" has so far been prepared by two Azerbaijan scholars three times, by Turkish scholars four times and once by an Iranian scholar. Naturally, the manuscripts on which these publications are based are diverse. When preparing the critical text, manuscripts of Fuzuli's divan stored in various libraries around the world - Baku, Turkiye, Iran, Russia, Central Asia and Europe – were used. However, each of these publications also has its own unique characteristics in terms of manuscript copies. Thus, the Iranian edition mainly includes copies of the divan preserved in the Islamic Republic of Iran, the Turkish edition includes copies in the Republic of Turkey, and the Baku edition includes sources from Baku, Russia, and Central Asia. In addition, the authors who prepared the scientific-critical text were also familiar with the previous publications.

However, initial observations show that despite this familiarity, these texts have not been carefully compared, except in some episodic cases. If this had been the case, the errors in the final editions would have been fewer.

Our main goal in this study is to create a general scientific picture of the scientific-critical texts of Fuzuli's "Divan" in native language and at the same time to express our opinion on the successes and problems of the publications prepared. The main feature of the text prepared by M. Aliyev here is that its writing uses original Arabic graphics. Overall, the problems associated with the publication of scientific and critical texts of Fuzuli's divan can be summarized as follows:

- a) It is necessary to re-examine Fuzuli's divan and the text of Fuzuli's poems from a philological perspective and to revise the text by deeply understanding its linguistic, stylistic, and poetic features;
- b) It is possible to shed light on Fuzuli's words from various scientific perspectives, analyze his words from the perspective of content features specific to the Middle Ages and correct the text in a correct manner;
- c) A more complete scientific-critical text of Fuzuli's Divan can be prepared by relying not on just one copy, but on several authoritative copies available from libraries around the world and by conducting a comparative analysis between editions.

Keywords: Fuzuli, divan, native language, text, copy

Article history: received – 13. 12.2024; accepted – 20.12.2024

Giriş / Introduction

Bütün tekstoloji fəaliyyətin nəticəsi öz ifadəsini mətndə tapmalıdır. Yəni başqa sözlə desək, tekstoloji təhlilin, araşdırmaların bütün məğzi əslində bütövlükdə müəllif mətninin bərpasına

xidmət edir. Bu mənada, Füzuli divanının elmi-tənqidi mətnini tərtib edən alimlər və eyni zamanda bu mətnlərə münasibət bildirən bütün tədqiqatçılar əslində bu amalı əsas tutmuş, bütün araşdırmaların, təhlillərin, tənqidi münasibətlərin nəticəsi, sonu kimi Füzuli divanının mətnini daha kamil, daha bitkin və müəllif mətninə daha yaxın görmək istəmişlər. Buna görə də bəzən onlar tekstoloji iş apararkən, adi bir hərfin üzərində düşünmüş, onun Füzuli sözünə, Füzuli mətninə nə dərəcədə uyğun olub-olmaması barədə götür-qoy etmişlər.

Əsas hissə / Main part

Təsadüfi deyil ki, professor Samət Əlizadə vaxtilə Füzuli haqqında yazdığı bir məqaləsinə “Elm hərfdən başlanır” adı vermişdir. Lakin hələ Samət Əlizadədən illərlə qabaq əvvəlki fəsillərdə adlarını çəkdiyimiz alimlər – Həsən Zərinəzadə, Əkrəm Cəfər və Məmmədəğa Sultanov ayrıca məqalə şəklində Füzuli divanının 1958-ci il Həmid Araslı çapına münasibət bildirərkən, “Elmi-tənqidi mətn və ya nüsxə fərqləri”, “Ərəb və fars mətnləri”, “Mətbəə xətalrı və başqa nöqsanlar” adlı bölmələrlə yanaşı, “Məna təhrifləri haqqında” bölmə də əlavə etmişlər: “Hər şeydən əvvəl, əsərdə gedən məna təhrifləri haqqında bəzi qeydlər edək, çünki bütün klassik əsərlərdə ən qorxulu nöqsan yazıçının fikrini təhrif etmək və onu müasir oxuculara natamam, naqis çatdırmaqdan ibarətdir. Bu məsələ Füzulinin özünü düşündürmüş və öz divanına yazdığı dibaçədə məhz bu təhriflərdən qorxduğunu bildirmişdi. Buna görə də Füzuli kimi dahi şairin fikrini təhrif edən nöqsanlara yol vermək olmaz” [7, s.227-235]. Müəlliflər bu ümumi gedişdən sonra mülahizələrini konkret misallarla əsaslandırırlar:

*Sirişk təxti-rəvandır, mənə bu ah, ələm,
Cəfavü cövr-mülazim, bəlavü dərd-həşəm.* [7, s.353]

Füzulinin bu beytində nə kimi təhriflərə yol verildiyini görmək üçün biz əvvəl onun düzgün variantını yazmalıyıq. Beyt əslində belədir:

*Sirişk təxtirəvandır mənə vü ah-ələm,
Cəfavü cövr-mülazim, bəlavü dərd-həşəm.*

Füzuli “fəqiri-padişəhasa” olduğu üçün onun təxti-rəvanı göz yaşı, bayrağı isə ahdır. Füzuli “gədayi-möhtəşəm” olduğu üçün onun mülazimələri cövrü cəfa, həşəmi (xidmətkarları) isə bəla və dərddir. Füzulinin bu misralarını sadə dildə desək, belə olar: göz yaşı mənim təxti-rəvanım, ah isə bayrağımdır. Cəfa və cövr mənim mülazimim, bəla və dərd isə rəiyyətimdir. Kitabda isə məna pozulmuşdur.

İkinci misranın sonunda bu “ah ələm” sözlərinin yazılışından istənilən məna çıxmır. Burada bir müxtəsər cümlə var: ah onun mübtədası, ələm isə xəbəridir. Müxtəsər cümlələrdə mübtəda ilə xəbər arasında vergül qoyulmur. Buradakı vergül isə bu iki sözü məlum olmayan bir cümlənin həmcins üzvlərinə çevirir. Beləliklə də əsərin mənası tamamilə pozulur, ələm bayraq mənası verdiyi halda, dönüb kədər olur. Həmçinin ikinci misrada “cövr-mülazim” və “dərd-həşəm” mürəkkəb sözlərə bənzəyir, halbuki belə mürəkkəb sözlər dilə uyğun gəlmir. Ancaq Əli Nihad Tərlan bu beyti düzgün vermişdir.

261-ci səhifədə oxuyuruq:

*Əql dun-himmət, sədayi-tənə yer-yerdən bülənd,
Bəxt kəmşəfqət, bəlayi-eşq gün-gündən füzun*

Burada oxucu “dun-himmət sözünü necə anlasın?

Bu da yuxarıda gördüyümüz “dərd-həşəm” kimi yazılmışdır: Orada “dərd”in “həşəm” olduğunu anladıq. Burada “dun” “himmətdir” deməkdirmi? Belə olarsa, misradan heç bir məna çıxmaz. Bunun nə demək olduğunu biz ikinci misradakı “bəxt kəməşəfqət” sözlərindən anlayırıq. Burada da aydındır ki, “əql dun himmət”dir” [7, s.288].

Həmin məqalədən başqa misallar da gətirmək olar, lakin bunlarla kifayətlənirik. Bu nümunələri gətirərkən bir məsələyə də münasibətimizi bildirmək istəyirik. Maraqlıdır ki, Həmid Araslinin böyük zəhmətlər nəticəsində ortaya qoyduğu Füzuli divanının elmi-tənqidi mətninə bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssislər zaman-zaman öz münasibətlərini bildirmişlər. Doğrudur, hər bir tədqiqatçı Həmid Araslinin zəhmətini yüksək qiymətləndirməklə bərabər, burada nəzərə çarpan qüsurlara da toxunmuşdur. Əslində hamının arzusu birdir: Füzuli divanının daha mükəmməl nəşrini görmək. Bu baxımdan, Həsən Zərinəzadə, Əkrəm Cəfər və Məmmədəğa Sultanovdan sonra elmə gələn tədqiqatçılar cərgəsində orta nəslə mənsub Samət Əlizadə 1958-ci il Həmid Araslı çapından danışarkən yazır: “Füzuli sözünü əslinə uyğun şəkildə dərk etmək üçün onun hər misra və beytini müasir elmi prinsiplər – tarixi imla və punktasiya normaları ilə təqdim etməyi bacarmalıyıq. Əks təqdirdə, hər bir oxucunu anlaşılmazlıq və yanlışlıq yoluna salmış olarıq. Məsələn, şairin əsərlərinin ən yaxşı nəşrlərindən sayılan 1958-ci yubiley nəşrində aşağıdakı beytə diqqət edək:

*Sorman ol mah ilə hali-dilimi tanrı üçün,
Biləli onu özüm, bilməzəm Allah bilir.* [5, s.125]

Beytdə üç vergül işarəsi çatışmır: “tanrı üçün” ifadəsindən əvvəl, “onu” və “bilməzəm” sözlərindən sonra. “Özüm” sözündən sonrakı vergül isə artıqdır. Ancaq belə olarsa, “üçün” sözü beytin bədii məntiqinə uyğun məna verə bilər və üç müxtəlif qrammatik formada işlənmiş “bilmək” feli isə təkmənalılıqdan xilas olub, iki fərqli mənasını nəzərə çarpdırır: yəni beyt bu mənada başa düşülür: “siz Allah, o ayla (ay üzlü gözəllə) könlümün (halımın) necə olduğunu soruşmayın. Allah bilir ki, onu tanıdığım vaxtda özümü tanımıram”.

Deməli, beytin yazılışı belə olmalıdır:

*Sorman ol mah ilə hali-dilimi, tanrı üçün,
Biləli onu, özüm bilməzəm, Allah bilir.* [5, s.125]

Əslində klassik şeirdə durğu işarələri qoyulmur və onları işlədəndə də diqqətli olmaq lazımdır.

Başqa bir misal:

*Ey xoş ol şam ki, bixud gedəyim kuyinə sübh,
Neylədim onda deyə qeyrdən alım xəbərim.
Düşməzəm könlünə, yəni olubam öylə zəif
Dərdi-əşqinlə ki, güzgüdə görünməz əsərim.* [5, s.239]

Bu nəşr variantına əsasən birinci misradan belə bir məzmun hasil olur: “O axşam nə xoşdur ki, sübh vaxtı (?) özümdə olmayıb onun yaşadığı yerə gedəm...” Halbuki vergül işarəsi mütləq “sübh” sözündən əvvəl qoyulmalı və ikinci misradakı “onda” sözü əlyazmaya uyğun “anda” kimi verilməlidir ki, həm “o zaman”, həm də “orada” mənasını ifadə etsin; ancaq bu şəkildə beyt öz həqiqi mənasında dərk edilə bilər: yəni: “O necə xoş axşam olardı ki, özümdə olmadan onun yaşadığı yerə gedəydim: sabahı başqasından soruşaydım: “O zaman orada neylədim, görəsən, özümü necə apardım?”. İkinci beytin sonunda qarışıq intonasiyanın tələb etdiyi sual və nida işarələrinin

qoyulmaması beytin bədii mənasını simasızlaşdırır: əslində, beyt poetik baxımdan belə dərk olunmalıdır: “heç könlünə düşmürəm, yəni o qədər zəif olmuşam ki, güzgüdə əsərim (nişanəm) görünür?!”

Deməli, beytin yazılışı belə olmalıdır:

*Ey xoş ol şam ki, bixud gedəyim kuyinə, sübh
Neylədim anda deyə qeyrdən alım xəbərim.
Düşməzəm könlünə, yəni olubam öylə zəif
Dərdi-eşqinlə ki, güzgüdə görünməz əsərim.* [5, s.239]

Məşhur qəzəllərdən birinin məqtəsində (son beytdə) şairin təxəllüsünün xitab kimi iki tərəfdən vergüllə ayrılması və “könlü” sözünün birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə verilməsi yanlışdır: “Nərgisin fikri, Füzuli, gözü könlümdə gəzər” [48, s.142], həmin misra beytin məzmununa uyğun olaraq, Daşkənd əlyazma nüsxəsi əsasında “Nərgisin fikri Füzuli gözü könlündə gəzər” kimi getməlidir. Qeyd edək ki, Əli Nihad Tərhan nəşrində bu misra S.Əlizadənin qeyd etdiyi kimidir. “Nərgisün fikri Füzuli göz-ü-gönlündə gezer” [8, s.55].

Ümumiyyətlə, Füzuli əsərlərinin bu vaxta qədərki nəşrlərində durğu işarələri səhvlərinə həddindən çox təsadüf edilməkdədir. Növbəti nəşrlərdə punktasiya qüsurları mütləq düzəlməlidir [4, s.73-75].

Maraqlıdır ki, yaşlı və orta nəsillə bərabər, qeyd etdiyimiz kimi, artıq gənc nəsil də Həmid Araslı çapına öz münasibətini bildirir. Bu isə artıq gənc nəslin də elmə hansı ciddi əsaslarla yanaşdığını göstərməklə bərabər, eyni zamanda onların Füzuli divanının daha mükəmməl nəşrini görmək arzusunu şərtləndirir. Məsələn, Vüqar Sultanov bir tədqiqatçı kimi 1958-ci il Həmid Araslı çapına münasibət bildirərkən yazır: “H.Araslının elmi-tənqidi nəşr üçün istifadə etdiyi bütün əlyazma nüsxələrində aşağıdakı beytdə “zülfündür” sözü əvəzinə, “şövkündür” kəlməsi işlədilmişdir:

*Bəsteyi-zənciri-zülfündür nəsimi-tərməzac,
Təşneyi-cami-visalındır mühiti-xüşkləb.* [5, s.79]

İlk baxışda burada “şövk” və ya “zülf” sözünün işlədilməsinin elə bir prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. Lakin sonuncu variantda, yəni çap variantında beytin bütün sətirləti məna sistemi pozulur. Məsələ burasındadır ki, Füzuli sözlərə rəmzi səciyyə verərək, Şərq fəlsəfəsində məşhur olan dörd ünsürə işarə etmişdir: “nəsim” havanın, “tərmizac” suyun, “xüşkləb” torpağın, “şövk” isə odun simvoludur və o, “zülf” sözü ilə əvəz oluna bilməz. Deməli, beyt belə yazılmalıdır:

*Bəsteyi-zənciri-şövkündür nəsimi-tərməzac,
Təşneyi-cami-visalındır mühiti-xüşkləb*

Bu beyt də Ə.N.Tərhan çapında düzgün (şövkündür) variantda verilmişdir.

*Beste-i zəncir-i şevkündür nesim-i ter-micazz
Teşne-i Cam-i visalındır muhit-i huşg-leb.* [8, s.21]

*Hiyni-dəvayi-məhəbbət müddəi ilzaminə
Cahil ikən el, kəməli-elm bəs bürhan sana.* [5, s.56]

– beytinin birinci misrası Füzuli əlyazmalarının Sankt-Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılan “ən qədim və ən mükəmməl nüsxəsində” (Y.E.Bertels) “Hiyni-dəvayi-nübüvvət müddəi

ilzaminə” kimi qeyd olunmuşdur və fikrimizcə, əslinə daha uyğundur. Füzulinin bir nətindən götürülmüş bu beytdə Məhəmməd Peyğəmbərə müraciət olunur. Məhəmməd (s.) isə məhz nübüvvət, yəni peyğəmbərlik dövründə – iddiasında olmuş və onun bu iddiasına müddəilər tapılmışdır ... Bəzən bir hərfin belə düzgün oxunmaması, dəyişdirilməsi, yaxud atılması Füzuli şeirindəki mənə dərinliyinə, forma incəliklərinə xələl gətirir. Həmin beytin düzgün variantı belədir:

*Hiyni-dəvayi-nübüvvət müddəi ilzaminə
Cahil ikən el, kəməli-elm bəs bürhan sana*

Qeyd edək ki, bu beyt Ə.N.Tərlanın çapında düzgün verilmişdir.

*Hın-i dava-yi nübüvvət müddəi ilzamına
Cahil iken il kemal-i ilm bes bürhan sana. [8, s.4]*

Sonra müəllif başqa bir bir nümunə gətirir:

*Çak könlüm arasında yaraşır peykanın,
İqdi-şəbnəm xoş olur gönçeyi-xəndan içrə. [5, s.297]*

Füzuli heç vaxt çak könlü oxşatmaq üçün “qönçə” sözünü işlətməzdi, çünki qönçə açıldıqca – “çaki-giriban” etdikdə – artıq qönçə yox, gül olur. Birinci misranın Daşkənd və İstanbul nüsxələrində əks edildiyi kimi, əslində “Çak könlüm yarasında yaraşır peykanın” şəklində olduğu qənaətimdəyəm. Burada qönçə könlü deyil, yara ilə müqayisə edilir və orijinal, poetik baxımdan effektiv, real əsası olan təşbeh meydana gəlir. Bundan başqa, “yarasında” sözü səslənməsinə görə özündən sonra gələn “yaraşır” sözünə də çox yaraşır [6].

Deməli, beyt belədir:

*Çak könlüm yarasında yaraşır peykanın,
İqdi-şəbnəm xoş olur gönçeyi-xəndan içrə*

*Bir gün olmaz tələtin görmək müyəssər, ah kim,
Zərrəcə ol gül yanında etibarım qalmadı. [5, s.320]*

– beytinin ikinci misrası Sankt-Peterburq nüsxəsi əsasında “Zərrəcə ol gün yanında etibarım qalmadı” kimi bərpa olunmalıdır. Doğrudur, gözəli gülə bənzətmək olar, lakin belə olan təqdirdə beytdə gül və daha geniş mənada bitki aləmi ilə bağlı heç bir sözün, işarənin verilməməsi Füzuli üslubuna yaddır. Halbuki bu məqamda “gün” kəlməsi birinci misradakı “gün” və ələlxüsüs “tələt” (təkcə sifət yox, həm də “günəşin tülu etməsi, çıxması” mənası daşıyır) sözləri ilə bağlanır. Bundan başqa, “zərrə” sözünü də Füzuli öz şeirlərində əksər hallarda günəş məfhumunun iştirak etdiyi beytlərdə işlətməmişdir [6].

Deməli, beytin düzgün variantı belədir:

*Bir gün olmaz tələtin görmək müyəssər, ah kim,
Zərrəcə ol gün yanında etibarım qalmadı.*

Müəllif davam edir:

*“Bəs ki, zəfi-rüzədən hər gün bolur təğyiri-hal,
Olacaqdır iyd üçün mahi-təmamim bir hilal. [5, s.220]*

– mətləli qəzəldə, fikrimizcə, “bulur” sözü səhvən “bolur” kimi transliterasiya edilmişdir. Əvvəla, “bol” feli Füzulinin dili üçün səciyyəvi deyil. Bundan başqa, əgər şair ilk misrada “bol” felini nəzərdə tutsa idi, sonrakı misrada da məntiq üzrə “olacaqdır” yox, “bolacaqdır” formasından istifadə edərdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Füzuli ifadələrinin sonrakı əsrlərin dil xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırıldığı Təbriz çapında (1857-ci il) bizi maraqlandıran söz “olur” kimi deyil, “tapar” şəklində müasirləşdirilmişdir. Nəhayət, bu qəzəlin birinci beytində oxşar konstruksiya tərkibində “bul” felinin işlənməsi (“kim, bu ay gündən bulubdur mehriban mahim məlal”) müləhizəmizi dolayısı ilə bir daha təsdiqləyir” [6].

Qeyd edək ki, Həmid Araslı özü də özündən əvvəlki nəşrlərə tənqidi münasibət bildirmişdir. Məsələn o, yazır: “Əbdülbaqi Gölpınarlının 1948-ci ildə nəşr etdiyi nüsxə Füzulinin keçmiş nəşrlərinə görə elmi olsa da, bir çox xüsusiyyətləri ilə nöqsanlıdır. Misal üçün 1943-cü səhifədə Füzuli adına verilmiş qəzəl Füzulinin deyil, Füzulinin müasiri Şahinindir. Həmin qəzəlin Füzulinin sağlığında yazılmış Lətfi təzkirəsində Şahinin adına yazılması da bunu sübut edir. Yaxud 268-ci səhifədəki qəzəlin bir beytini götürək:

*Xəm etdim qamətim tək, tərki-sər qıldımsa məzurum,
Nə üzrün var, əgər der olsa olmaz nöqtə dal üzrə.*

Burada beytin birinci misrası mənasızdır. Çünki şairin müxatibinin, yəni sevgilisinin nəyi xəmə etdiyi məlum olmur. Şairin qaməti kimi xəmə olan nədir? İkinci misrası isə ağır və məntiqsizdir. Əgər şair müxatibinə xitab edərsə, “der olsa” ifadəsi həm ağır, həm də mənasız çıxır. Halbuki beytin əsl belədir:

*Xəm etdin qamətim, gər tərki-sər qıldımsa məzurəm,
Nə üzrüm var, əgər derlərsə olmaz nöqtə dal üzrə.*

Burada məsələ aydındır. Şairin məşuqəsi onun belini dal hərfi kimi bükübdür. Dal hərfinin üstündə nöqtə qoyulmaz, ona görə də o, başından keçir. Bundan sonra gələn beyt də Gölpınarlı nüsxəsinin nə qədər yanlış olduğunu göstərir.

*Zülali-əşkimə kim, doludur peymaneyi-dərdim,
Hübab üstündədir ol nöqtə kim, qonur zülal üzrə.*

Aydındır ki, burada məntiq yoxdur. Heç vaxt Füzuli “əşkimə peymaneyi-dərdim doludur” deməz; burada “qonur” ifadəsi də yerində deyildir. Halbuki beytin əsl belədir:

*Zülali-xuni-dildəndir gözüüm peymanəsi məmlu,
Hübab altındadır o nöqtə kim, qorlar zülal üzrə.*

Burada məsələ aydındır. Bu qəzəldə Füzuli hərf və nöqtələrdən istifadə etmişdir. Əvvəla, ərəb əlifbasında hübab kəlməsinin üstündə nöqtə yoxdur. Odur ki, Füzuli “hübab üstündədir ol nöqtə” deməzdi. İkinci beytin mənası belədir: Gözüümün peymanəsi ürək qanının zülalı ilə doludur. Çünki hübab altındakı (gözünü hübabə bənzədir) nöqtə zülalın üzərinə qoyulur. Doğrudan da ərəb əlifbasında nöqtə zülal kəlməsinin üstünə, hübabın isə altına qoyulur.

Təkcə bu misal Gölpınarlı əlyazmasının təhriflərlə dolu olduğunu aydınlaşdırmaq üçün

kifayətdir. Biz basmanın hər qəzəmindən belə təhriflərə bir neçə misal gətirə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dərəcə elmi şəkildə hazırlanan, lakin əlyazmasının xətalı düzəlməyən Əli Nihad Tərlan nəşrində də əsas götürülən nüsxənin bir sıra nöqsanları vardır. Misal üçün 174-cü səhifədəki son qəzəlin mətləsinə alaq:

*Ləbin əksi gözüüm yaşını mey tək lələgün etdi,
Zənəxdanun muradum dost kamin sərnigün etdi.*

İkinci misradakı “dost kamin” kəlməsi anlaşılmır, halbuki əslində bu söz “dəstgahın”dır. Sevgilisinin dodaqlarının əksi şairin göz yaşlarını mey kimi lələng, zənəxdan isə şairin murad dəstgahını sərnigün etmişdir. Aydındır ki, “dost kimi” sərnigün ola bilməz və Füzuli də arzunun sərnigün olması ifadəsini işlətməz.

Yaxud 163-cü səhifəni götürək:

*Qəm zülmətində bulmağa dərdü bəla mənə,
Xoşdur, Füzuli, atəşi-ahım əlaməti.*

Bu beytdəki “xoşdur” ifadəsi yerində deyildir. Bizim nüsxədə isə “xoşdur” kəlməsi əvəzinə, “bəsdür” işlənmişdir. Bu da çox doğrudur. Şair deyir: “Dərdü bəlanın qəm zülmətində mənə tapması üçün odlu ahımın əlaməti bəsdür”.

Ancaq Əli Nihadın variantı daha münasibdir:

*Ol cahı-zənəxdanə derdim verəyim könlüm,
Könlümdə görər oldum ol cahı-zənəxdanı.*

Birinci misradakı “verəyim” ifadəsi yerində deyildir. Bizim nüsxədə “görərəm” işlənmişdir ki, bu da düzgündür. Şair deyir ki, “mən itmiş könlümü onun cahı-zənəxdanında axtarırdım. Halbuki cahı-zənəxdan elə mənim könlümdədir”. Burada “verəyim” ifadəsi isə anlaşılmazdır.

Bu misalların sayını çoxaltmaq mümkündür. Maraqlı bir misal gətirək: Füzulinin aşağıdakı beytinin bizim nəşr nüsxəsindəki oxunuşu Əlinihad Tərlan tərəfindən yanlış hesab edilmişdir:

*Payibəndi-lütf olub, bir yerdə sakit bulmadım
Dəşti-heyrətdə tərəddüddən yorulmuş könlümü.*

Əli Nihad Tərlan birinci misradakı “bulmadım” sözünü nüsxə fərqi “bolmadım olacaq” qeydi ilə təshih etmək istəmişdir. Halbuki beytin mənası onun verdiyi “olmadım” ifadəsinin qədim şəkli olan “bolmadım”ın da yanlış olduğunu təsdiq edir. Çünki burada şair deyir: “Heyrət çölündə tərəddüddən yorulmuş könlümü bir lütfə əyləyib bir yerdə sakit tapmadım”. Əgər “olmadım” oxusaq, birinci misra ilə ikinci misra arasında məntiqi əlaqə olmaz” [1, s.8-10].

Beləliklə, görüldüyü kimi, elmi-tənqidi mətnə mənanın təhrif olunmasına adi bir vergülün yanlış yerdə qoyulması, sözün düzgün oxunmaması və təhrifi və sairə səbəb ola bilər. Həmin faktlar, istər Həmid Araslıda, istərsə də başqa nəşrlərdə müşahidə edilir. Bunlarla yanaşı, 1958-ci il Füzuli divanının elmi-tənqidi mətninin Həmid Araslı nəşri barədə bəzi mülahizələr söyləyə bilərik. 1958-ci il nəşrini M-236 şifrəli, yəni Füzuli divanının ən qədim Bakı əlyazması ilə müqayisə etdikdə meydana çıxan söz fərqlərinin nə kimi mənə təhrifi əmələ gətirdiyini göstərmək üçün əvvəlcə beytin düzgün saydığımız formasını yazıb şərhini verir, sonra isə kitabda gedən variantın nə kimi mənə fərqi əmələ gətirdiyini göstəririk.

*Saxlamazdum navəkin dildə, bəlasın çəkməsəm
Su verib ol nəxli bəslərdimmi olsa barsız?
(Oxlarını ürəyimdə saxlamazdım bəlasın çəkməsəydim,
Əgər o ağac barsız olsaydı, su verib bəslərdimmi?)*

Aydındır ki, aşiq olan daim dərd-bəla istər və yar tərəfindən edilən zümləri könül xoşluğu ilə qəbul edər. Klassik şeirdə yarın kirpiklərinin aşıqın qəlbini dəlməsi, ciyərini parçalaması tez-tez müraciət olunan epizoddur. Birinci misrada Füzuli qəhrəmanı deyir ki, oxların bəlasın çəkməsəydim, yəni onlar mənə əzab-əziyyət verməsəydilər, mən onları ürəyimdə saxlamazdım. İkinci misrada yarın kirpik oxu ağaca bənzədilir və o oxlar daim onun ürəyinə batıb yeni-yeni yaralar açır, bu isə öz növbəsində aşıqə fərəh gətirdiyi üçün onu barlı ağac hesab edir. Ağacın bar verməsi üçün onu suvarmaq lazımdır, aşıqın göz yaşı oxları-ağacları suvarır.

Aydın məsələdir ki, ciyəri, ürəyi parçalanmış aşıqın daim qanlı göz yaşı axar. Füzuli məşuqdan gələn oxların aşıqın yaralı qəlbində barlı ağac kimi göz yaşı ilə suvarılmasını obrazlı şəkildə verir.

*Saxlamazdım navəkin gözdə, bəlasın çəkməsəm,
Su verib ol nəxli bəslərdimmi olsa barsız? [5, s.157]*

Çox güman ki, H.Araslı buradakı göz yaşı ilə suvarılmağı nəzərdə tutaraq, “B” nüsxəsində gedən “dildə” sözünü “gözdə” sözü ilə əvəz etmişdir. Ancaq bu, mənada ki fərqi səbəb olur, çünki məşuqun kirpiyinin oxları aşıqın gözündə yox, ürəyində saxlanılır.

*Dəmin Məcnunə aşiq kim, başında quş yuva tutmuş,
Mənəm aşiq ki, seyli-əşkimi başımdan aşurdum.*

(Məcnunə aşiq deməyin ki, başında quşlar yuva qurmuşdur, əsl aşiq mənəm ki, göz yaşı selimi başımdan aşırmışam).

Burada aşiq Məcnunun eşqini öz eşqi ilə müqayisə edir, aşıqlıqda özünü üstün sayır və deyir ki, Məcnunun başında quşlar yuva qurub, mən isə eşq yolunda o qədər əzab-əziyyət çəkmiş, zümlər görüb, göz yaşı tökmüşəm ki, onun seli mənə əhatə edib və artıq başımdan aşırıb-daşırıb. Başda quşun yuva qurması aşıqlıqın yüksək dərəcəsi deyil, göz yaşını sel kimi başından aşırıb daşımaq əsl aşıqlıqdır.

*Dəmin Məcnunə aşiq kim, başında quş yuva tutmuş,
Mənəm aşiq ki, seyli-çəşmimi başımdan aşurdum. [5, s.230]*

2-ci misrada H.Araslı “B” nüsxəsində olan “seyli-əşkimi” izafətin birləşməsini “seyli-çəşmi-mi” ilə əvəz edib. İlk baxışda burada mənə təhrifi yoxdur. Lakin hər bir sözün özünəməxsus mənasını nəzərə alsaq, “seyli-çəşmimi” (gözümün seli) ifadəsi tam yerinə düşmür. Aydın məsələdir ki, sel sudan yaranır, ona görə də “B” nüsxəsində olan “seyli-əşkimi” (göz yaşının seli) izafəti daha düzgün variantdır. Bu sözü “seyli-çəşmimi” ilə əvəz etmək səhv olmasa da, mənə incəliyini tam vermir.

*Ey xoş ol vaxt ki, bixud gedəyim kuyinə, sübh
Neylədim anda deyə geyrdən alım xəbərim.*

(Elə bir xoş vaxt ola ki, sənə məhəllənə özümdən bixəbər gedəm, səhər orada mən nə

eylədiyimi başqalarından xəbər alam).

Aşıqlar ayıq-sayıq vaxtında yarın məhəlləsinə getməyə cəsarət etməz. Amma daim onun arzusu ilə yanib-yaxırlar. Digər tərəfdən aşıqın ayıq-sayıqlığında kamillik yoxdur. Əsl aşıq gərək özündə olmasın. O, gərək həmin o vaxtda və məqamda yarın məhəlləsinə gəlib çıxsın. Yəni elə bir vəziyyətdə getsin ki, səhəri gün artıq etdiklərindən xəbəri olmasın, nə etdiyini başqalarından xəbər alsın.

*Ey xoş ol şam ki, bixud gedəyim kuyinə sübh,
Neylədim anda deyə geyrdən alım xəbərim. [5, s.239]*

Burada “sübh” sözü olduğuna görə, tərtibçi “şam” sözünü əsas götürüb. Əslində aşıq oraya nə vaxt gedəcəyini bilmir. Digər tərəfdən burada “sübh” sözündən sonra vergül qoyulmuşdur ki, bu zaman beytdə məna təhrifi əmələ gəlir. Buradan belə çıxır ki, aşıq yarın məhəlləsinə yalnız sübh vaxtı getmək istəyir. Və ya birinci misranı nəsrə çevirəndə “o axşam nə xoşdur ki, sübh vaxtı özümdə olmayıb onun yaşadığı yerə gedəm” kimi məzmun alınır. Amma “B” nüsxəsinə əsasən “ol vəqt ki” deyəndə, məlum olur ki, aşıq yarın kuyinə nə vaxt gedəcəyini bilmir.

*Görünməz surəti-ümmidi-vəslin lövhə-canımda,
Mükəddərdir məgər ol ayinə cismim qubarından.*

(Vəsl ümidinin surəti canımın lövhəsində görünməz, Məgər o güzgü cismimin qubarından kədərli).

Aydındır ki, aşıqların vüsal ümidi bir xəyaldır, daim hicran atəşi ilə yanarlar. Digər tərəfdən də məşuqun peykanlarından aldıkları yaralar, eyni zamanda düşmən tənəsindən, yəni “səngi-məlamətdən” aldıkları zərbələr onların cismini bərhad vəziyyətə qoyar. Bu beytdə aşıq öz vəziyyətini belə açıqlayır və göstərir ki, canımın lövhəsi cismim qubarından o qədər mükəddərdir ki, onda vəsl ümidi görünür.

*Görünməz surəti-ümmidi-vəslin lövhə-canımdan,
Mükəddərdir məgər ol ayinə cismim qubarından. [5, s.266]*

Bu beytdə bir hərf dəyişməsinə baxmayaraq, məna dəyişilib. Əgər H.Arslı variantını qəbul etsək, “vəsl ümidinin surətinin canın lövhəsindən görünməsi” fikri yaranır ki, bu da doğru deyil. Can lövhəyə bənzədilir, lövhədə isə nə isə görünür. Lövhədə görünmək ifadəsi doğru deyildir. Buna görə “B” nüsxəsində gedən “lövhə-canımda” birləşməsi daha düzgündür.

*İraq olsun yaman gözdən, nə xoş saatdır ol saat
Ki, üşşaq ilə məşuq edüb nazü itab oynar.*

(Yaman gözdən uzaq olsun, o saat nə xoş saatdır ki, məşuq aşıqları ilə naz və məzəmmət edib oynar).

Aşıqlar öz məşuqundan nə qədər işvə, naz və eyni zamanda nə qədər məzəmmət, danlaq görsələr, bir o qədər könülləri xoş olur. Amma bu hal aşıqlərə tez-tez nəsib olan hal deyil. Şər qüvvələr, yaman gözlər heç vaxt istəməz ki, aşıqların könüli xoş olsun. Ona görə də şair burada yaman gözlərdən ehtiyat edir. Deyir ki, nə xoş saatdır ki, aşıqlərə belə könül xoşluğu gətirən bir an qismət olmuşdur. Burada sevinc ilə yanaşı, yaman gözdən uzaq olmaq arzusu da var. Bu beytdə şairin təsvir etdiyi səhnədə xoş bir an var. Burada məşuq öz aşıqləri ilə birlikdədir və burada məşuq aşıqlərinə həm naz edir, həm də onları məzəmmət edir.

*İrağ olsun yaman gözdən, nə xoş saətdir ol saət
Ki, məşuqilə aşiq eyləyib nazü itab oynar.* [5, s.129]

Tərtibatçı burada “B” nüsxəsinin əksinə olaraq “üşşaq ilə” sözünü “məşuqilə”, “məşuq” sözünü “aşiq” ilə əvəz etmişdir. Çox güman ki, H.Araslı burada məşuqu qadın kimi təsəvvür etdiyindən, onun bir neçə aşiqlə bir yerdə olmasını qeyri-düzgün düşünərək, bir aşiqlə oynamasını normal hesab etmişdir. Klassik şeirdə isə məşuq bir, aşiq isə çoxdur. Eyni zamanda buradan elə çıxır ki, aşiq məşuq ilə naz və itab edir ki, bu da mənə təhrifidir. Qeyd edək ki, bu beyt Ə.N.Tərlanın çapında doğru verilmişdir [8, s.49]:

*Əhli-zəmanə qanına çox təşnədir zəmin,
Qanın kimin tökərsə fələk, ol rəvan içər.*

(Yer zəmanə əhlinin qanına çox təşnədir, Fələk kimin qanın tökərsə, o saat rəvan içər).

Şair ona işarə edir ki, çox qan axıdıldığından, yerə qan çökdüyündən və hopduğundan, yerin qan içmək yangısı var. Fələk də kimə ölüm yazırsa, yəni kimin qanı yerə tökülürsə, o, rahatca onu içir.

*Əhli-zəmanə qanına çox təşnədir zəmin,
Qanın kimin tökərsə fələk ol zaman içər.* [5, s.136]

H.Araslı “B” nüsxəsinin əksinə olaraq “rəvan” əvəzinə, “zaman” sözü işlədib. Bu variantı qəbul etsək, belə çıxır ki, insanların qanına təşnə olan yer, yalnız fələk kiminsə qanını tökdüyü vaxt içər. Burada yerin qana hərisliyi bilinmir, ancaq yer gözləyir ki, haçan fələk qan töksə, o da içəcək. Əslində Füzuli deyir ki, fələk nə qədər qan töksə, yer o dəqiqə hərisliklə onu udur. Deməli, beytin mənə incəliyində xəta əmələ gəlmişdir.

*Ğəm zülmətində bulmağa dərdü bəla mənə
Xoşdur, Füzuli, atəşi-ahim əlaməti.*

(Füzuli, ahimin atəşinin əlaməti olaraq qəm zülmətində dərdü bəlanın mənə tapması xoşdur).

Burada aşiq bildirir ki, eşqin gücündən, əzab-əziyyətdən, hicranından ah çəkir, o ahın atəşi o qədər güclüdür ki, hətta zülməti işıqlandırır və qəm zülmətində nə qədər dərd-bəla varsa, gəlib Füzulini tapır. Burada başqa bir yozum da ola bilər. Aşiq qəm zülmətində gör nə qədər dərd-bəla tapır ki, ahının atəşi buna əlamətdir. Ancaq əsas mənə aşiqin qəm zülmətində çəkdiyi dərddən xoş olmasıdır.

*Ğəm zülmətində bulmağa dərdü bəla mənə
Bəsdir, Füzuli, atəşi-ahim əlaməti.* [5, s.337]

“B” nüsxəsində olan “xoşdur” əvəzinə, tərtibatçı “bəsdir” sözünü münasib bilir. Bu variantdan belə çıxır ki, bu əzab-əziyyətdən aşiq bezmişdir. Əslində isə aşiq üçün eşqin yolunda gələn əzab-əziyyət onu bezdirmir. Əksinə, hər bir əziyyəti könül xoşluğu ilə qəbul edirlər. Ona görə də burada “bəsdir” sözü yox, “xoşdur” sözü yerinə düşür. Doğrudur, H.Araslı çapındakı “bəsdir” sözündən “təkcə elə atəşi-ahim əlaməti mənə tapmağa kifayət edər” mənası da çıxır. Amma bizə elə gəlir ki, beytdə “xoşdur” sözü daha münasibdir. Qeyd edək ki, bu beyt Ə.N.Tərlanın çapında 1-ci variant kimidir [8, s.173].

Bir neçə qəzəldə sözün “ilə” qoşması ilə bitişik yazılması beytin məna fərqiə səbəb olmuşdur. Məsələn:

*Seylabi-sirişkilə xoşam eşq yolunda
Xaşaki-təəllüq qoparır rəhgüzərimdən. [5, s.275]*

(*Eşq yolunda göz yaşı sel-suyu ilə xoşam, lakin yoluma çıxan çör-çöplər keçdiyim yolda mənə mane olur*).

Eşq yoluna qədəm qoyanlar, yəni aşıqlar nəfs ilə mücadilədə o qədər göz yaşı tökərlər ki, sel-su onları yuyub aparar. Bu da onlara xoş gəlir. Burada şair bildirir ki, eşq yolunda tökdüyü sel ilə xoşdur. Burada birinci misrada “ilə” qoşmasının “seylabi-sirişk” izafətinə birləşdirilməsi məna anlaşılmazlığı əmələ gətirir. Belə çıxır ki, öz göz yaşının sel-suyu aşıqın ətrafını tutub. Deməli, daha doğru variant belədir.

*Seylabi-sirişk ilə xoşam eşq yolunda
Xaşaki-təəllüq qoparır rəhgüzərimdən*

Digər bir beytdə də belə bir fakta rast gəlirik.

*Xəm qədilə ağlaram ol türreyi-tərrarsız,
Gərçi derlər cəngdən çıxmaz tərənnüm tarsız. [5, s.157]*

(*Çox deyirlər ki, tarsız cəngdən tərənnüm çıxmaz, mən o türreyi-tərrarsız, yəni aldadıcı, qıvrım saçsız, əyilmiş, bükülmüş qədd ilə ağlaram*).

Aşıqın qəddi bükülüb, çünki onu tora salmış sevgilisinin qıvrım saçlarından ayrı düşmüşdür. Ona görə də aşıq gecə-gündüz ahu-zar eyləyib ağlayır. Burada aşıqın halı tar (sim) ilə cəngin münasibəti ilə müqayisə edilir. Bildiyimiz kimi, cəngin səsi tarla (simlə) çıxır. Əgər sim olmasa, heç vaxt cəngin səsi çıxmaz. Şair cəng ilə özü arasında bənzərlik görür. Ancaq cəngdən simsiz səs çıxmıdığı halda, aşıq məşuqun saçının qıvrımı olmadıqda nalə qoparıb ağlayır. Burada bükülmüş “qədd” aşıqə aiddir. Burada “ilə” qoşmasının “qədd” sözü ilə birləşməsi nəticəsindən yarın bükülmüş “qəddi” ilə ağlaram mənası ortaya çıxır. Deməli, beyt belə yazılmalıdır:

*Xəm qəd ilə ağlaram ol türreyi-tərrarsız,
Gərçi derlər cəngdən çıxmaz tərənnüm tarsız*

Başqa bir nümunə:

*Dualar eylərəm, məndən yana bir dəm güzar etməz,
Nə çarə, sehrilə sərvə xuraman eyləmək olmaz. [5, s.164]*

(*Dua edəyəm, bir dəm məndən o yana getməz, çarə nədir, seyr etməklə sərv ağacını hərəkətə gətirmək olmaz*).

Bu beytdən belə çıxır ki, aşıq sevgilisindən ayrı düşüb onu görə bilmir. Hər dəfə sərv ağacına baxanda sərv boyu sevgilisi yadına düşür. Dua edir ki, sərv yerində sevgilisi olsun. Ancaq onun duaları uzağa getmir. Buna işarə edir ki, seyr ilə ağacı hərəkətə gətirmək mümkün deyil. Burada “ilə” qoşmasının “sehr”ə qoşulması nəyinsə, kiminsə seyrilə sərvə xuraman etmək olmaz anlamına gəlir.

Deməli, beytin düzgün yazılışı belədir:

*Dualar eylərəm, məndən yana bir dəm güzar etməz,
Nə çarə, sehr ilə sərvə xuraman eyləmək olmaz*

Ə.N.Tərlanda da bu variant işlənir:

*Dualar eylerem mendan yana bir dem güzar etmez
Ne çare sihr ile servi hıraman olmaz. [8, s.69]*

Beləliklə, yuxarıda verilən nümunələr göstərir ki, 1958-ci il H.Araslı çapının istər tekstoloji və istərsə də filoloji baxımdan islah edilməyə ehtiyacı vardır.

Füzulinin türkcə divanının elmi-tənqidi mətninin 1996-cı il Hacı Mail nəşri hələlik bu sahədə son elmi nəticədir. Bu özünü nəşrin digər xüsusiyyətləri ilə bərabər, onun orijinal qrafika ilə hazırlanmasında səciyyəyəndir. Tərtibçi öz işinə məsuliyyətlə və diqqətlə yanaşmışdır. Burada Mail Əliyevin Füzuli sənətinə vurğunluğu, xüsusilə, Füzuli mətninə və bütövlükdə Füzuli yaradıcılığına sovet dövründə yaşayıb-yaratmış tərtibçi və alimlərdən fərqli olaraq, yeni nöqteyi-nəzərdən yanaşması da qeyd edilməlidir. Beləliklə, Hacı Mail Əliyev əlyazma nüsxələrinə əsaslanıb Füzuli qəzəllərinin yeni məzmun və məna xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Məsələn, o hamımızın əzbər bildiyi “Bir qul oğlanı könül mülkünə sultan etdim, Misr idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim” beytinin məna çalarlarından danışarkən yazır: “Bəzən əlyazmada bir sözün düzgün oxunmaması ilə də fikrin dayazlaşdırılmasına və təhrifinə yol verilir. Məsələn üçün,

بر قول او غلنى كوكل ملكنه سلطان ايتدم
مصر ايدى پادشەك يوسف كنعان ايتدم

– beyti 1958-ci il Bakı nəşrində

*Bir qul oğlanı könül mülkünə sultan etdim,
Misr idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim*

– kimi təqdim olunmuşdur. “Qul oğlanı” kimi oxunduqda iki misra məzmunca bir-birinə bağlanır və belə çıxır ki, Füzuli qul oğlanı – Yusifi könül mülkünə sultan, Misrə padşah etmişdir.

Lakin çox maraqlıdır ki, şair bu iki misranı bir-biri ilə zahiri baxımdan əlaqələndirsə də, əslində söz oyunu tərzində “misra oyunu” quraşdırmış, diqqətsiz oxucunu çaşdırmışdır. Belə ki, əslində bu misralar arasında sadəcə, tutuşdurma əlaqəsi vardır və onların bir-birinin məzmunca ardıcıl – xətti davamı olduğunu demək çətindir. Hər misranın özünün ayrılıqda dərin məzmun sahəsi vardır. Diqqəti ona yönəltmək istərdik ki, Füzuli “könül mülkünə” yalnız Məhəmməd peyğəmbəri (s.) “sultan” etmişdi və Yusifi-Kənana bunun aidiyyəti ola bilməzdi. İkinci misra şairə ondan ötrü lazım olmuşdur ki, birinci misradakı fikri obrazlı-müqayisəli tərzdə izah etsin. Adicə fironların ağılıq elədiyi böyük bir ölkəyə Yusifi-Kənan peyğəmbəri padşah etdiyi kimi (metaforik əlaqə) Füzuli qəlbinə də Məhəmməd Peyğəmbəri (s.) sultan etdi. Peyğəmbərin atasının adı Abdullah “Allahın qulu” olduğundan (müsəlmanlıqda ancaq Allah-Təalaya qul olmaq mümkündür: insana qul olmaq inkar edilir və deməli, “qul” anlayışı təklildə də işləndikdə “Allahın qulu” kimi qəbul olunur. Məsələn üçün, orta əsrlərdə Qul Əli, Qul Məhəmməd və s. adları “Allahın qulu Əli”, “Allahın qulu Məhəmməd” kimi başa düşülürdü. Burada birinci misradakı بر قول او غلنىbirləşməsi məhz “qul oğlunu” (yəni Allahın qulu Abdullanın oğlunu, peyğəmbəri) kimi oxunmalı idi:

*Bir qul oğlunu könül mülkünə sultan etdim,
Misr idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim. [3]*

Qeyd edək ki, bu beyt əslində Füzuli divanının ən qədim əlyazma nüsxəsində, yəni Bakı nüsxəsində də məhz Hacı Mailin təqdim etdiyi şəkildədir. Qeyd edək ki, Füzuli qəzəllərinin kamil bilicisi Əli Nihad Tərmanın nəşr etdiyi mətndə də bu beyt həmin şəkildədir [8].

Deməli, Füzulinin türkcə divanının mətni ilə maraqlanan mütəxəssislər Türkiyə nəşrlərinə müraciət etsəydilər, bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilərdilər.

Hacı Mail Əliyevin dini-fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən məzmununu daha qabarıq şəkildə açmağa çalışdığı Füzulinin başqa bir beytinə nəzər salaq:

*Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbiha əl urma,
Namaz əhlinə uyma, anlar ilə durma, oturma.*

Hacı Mailin qeydinə görə, Füzulinin bu məşhur beyti bu günə qədər bütün oxucuları düşündürmüşdür. Yəni din əhli olan Füzuli həqiqətəndəmi dini məsələlərə, dini ayınlərə bu şəkildə yanaşır? Nəhayət, tərtibçi çox axtarışlardan sonra bu beytin bəzi nüsxələrdə, yəni başqa sözlə desək, B, B2 və JI nüsxələrində aşağıdakı şəkildə olduğunu meydana çıxarır:

کوکل تاوار النده جام می تسبیحه ال اورمه
نماز اهلنه اویمه انلر ایله دورمه او طرمه

Yuxarıdakı beyt Əli Nihad Tərmanın nəşrində də eyni verilmişdir:

“Gönül ta var elinde cam-i mey tesbihe el urma”. [8, s.151]

Təsəvvüf mənada cami-mey eşq şərabıdır və bu meydən içənlər, yəni aşıqlar zahir əhli (namaz əhli) ilə oturub durmaz.

Hacı Mail, eyni zamanda Füzulinin digər məşhur bir beytinin –

*Pənbeyi-dağı- cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim*

– birinci misrasını da Füzulinin AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan divanının digər bir Bakı nüsxəsinə (B3 nüsxəsinə) əsaslanaraq başqa şəkildə təqdim edir: “Pənbeyi-mərhəmi-dağ içrə nihandır bədənim”. Fikrini əsaslandıraraq şairin digər bir qəzəlindən-

*“Ey Füzuli, zövqi-dərdi- eşqə nöqsan heyfidür,
Ehtiyat et, pənbeyi-dağında mərhəm olmasın “*

– beytini misal gətirib şairin “pənbeyi-dağında mərhəm” “trioifadəsini” işlətdiyi üçün yuxarıdakı misranın da “Pənbeyi-mərhəmi-dağ içrə nihandır bədənim” şəklində işləmə biləcəyini güman edir.

ای فضولی ذوق درد عشقه نقصان جیقدر
احتیاط ایت پنبه داغده مرهم اولمسون

Bu fikirləri söyləyərkən Hacı Mail belə bir dəlilə əsaslanır: “Məna araşdırılması göstərir ki, ikinci variantda incələşdirmə daha üstündür: birinci variantda – cünunluğu islah etmək üçün basılmış dağın üstündən birbaşa qoyulan pambıqdan söhbət gedirsə, ikinci variantda – basılmış dağa sürtülmüş mərhəmin üstünə qoyulmuş pambıq haqqında danışılır. Məsələ burasındadır ki, hər

iki variant özünün məna dərinliyi, obrazlılıq tutumu, gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edir və hər ikisi, şübhəsiz, Füzuli dühasının məhsuludur. Ancaq ikinci variantı biz Füzulinin son redaktəsi hesab etdiyimizdən əsas mətnə ona yer verməyi münasib bilirik: dağ basıldıqdan sonra ona mərhəm çəkilib, yalnız bundan sonra mərhəmin üstünə pambıq qoyulması həmin dağın daha şiddətli olduğunu göstərir.

Beləliklə, biz XIX əsr mətnşünası Məhəmmədəlinin redaktəsinə inanaraq, müəllifin divan nüsxəsinə ən yaxın variant

*Pənbeyi-mərhəmi-dağ içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim –*

پنبه مرهم داغ ایچره نهاندر بدنم
دیری اولدوقجه لباسم بودر اولسم کفنم

– beytini hesab edirik. Əlbəttə ki, “bəzi əlyazmalar daha inadkar olurlar” və onların təqdim etdiyi mətndən uzaqlaşmaq mümkün olmur. Beləliklə, hesab edirik ki, divanın mətnində Məhəmmədəlinin variantını saxlamaqla, şairin həmin qəzəlinin başqa nəşrlərində birinci və ənənəvi variantı seçmək olar. Hər halda dahi Füzuli misraları ilə bağlı müasir füzulişünaslarımızın fikrini bilmək maraqlı olacaqdır. Hələlik isə biz öz qənaətlərimizi onların diqqətinə təqdim etməklə kifayətlənməli oluruq” [3].

Əlavə edək ki, Əli Nihad Tərmanın nəşrində də “pənbeyi-mərhəmi-dağ” ifadəsi getmişdir [8, s.111]. Mərhəm dağlanan yerə qoyular və daği-cünun ifadəsi burada yerinə düşmüşdür.

Hacı Mail Əliyevin istifadə etdiyi əlyazma nüsxələrinə, daha doğrusu, “B3” nüsxəsinə əsasən təshih etdiyi daha bir beytə nəzər salaq. Belə ki, tərtibçinin qeydinə görə, həmin beyt Həmid Araslı nəşrində və əksər əlyazma nüsxələrində aşağıdakı şəkildədir:

*Görüb mühlik mənim çövrəmdə bəhri-eşq tüğyanın,
Qaçıb bir dağa çıxdı kuhikən qurtarmağə canın.*

Hacı Mail birinci misrada olan eşq sözünün əvəzinə, “B3” nüsxəsinə əsasən aşk sözünü təqdim edir və bununla da mənanın dəqiqliyini və beytin bu şəkildə daha uyğun olacağını söyləyir.

کوروب مهلك منم جورمده بحر اشک طغیانین
قاچوب بیر داغه جیقتی کوھکن قورترمغه جانین

Hacı Mailə görə, Füzuli heç vaxt eşq dənizindən qorxmamış və ondan şikayətlənməmişdir. Onun qəhrəmanı da eşqin bolluğundan qorxmamalıdır. Fərhad ancaq göz yaşlarının bolluğundan qorxa bilər. Ona görə də bundan çəkinmiş, qaçıb dağa çıxmışdır.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, biz Hacı Mail Əliyevin tərtib etdiyi divanda Füzuli qəzəllərinin məzmun və məna çalarları ilə bağlı daha bir sıra fikirlərini misal gətirib təhlil edə bilərik. Lakin güman edirik ki, elə gətirdiyimiz nümunələr Füzuli divanının 1996-cı il Hacı Mail nəşrinin əhəmiyyətini söyləməyə imkan verir.

Ədəbiyyat / References

Azərbaycan dilində

1. Araslı, H. Ən qədim və ən mükəmməl Füzuli divanı. Füzuli Divanı. Foto-surət, redaktor H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, s.3-10.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri ensiklopediyası.
3. Əliyev, M. Məhəmməd Füzuli, Divan. Elmi-tənqidi mətnin müəllifi və müqəddimə Hacı Mail Əliyevindir. – Bakı: Şərq-Qərb, 1996, s.3-45.
4. Əlizadə, S. Elm hərfdən başlanır. (məqalələr toplusu). Toplayıb tərtib edən və ön sözün müəllifi Sona Xəyal. – Bakı: Örnək, 2002, s.73-84.
5. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, I cild. Tərtib edən və redaktoru prof. H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958, 466 s.
6. Sultanov, M. Mətnlərin bərpası. “Ədəbiyyat qəzeti”, 8 oktyabr, 1993-cü il.
7. Zərinəzadə, H., Cəfər Ə., Sultanov M. Füzuli əsərlərinin birinci cildi haqqında. Azərbaycan SSR Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri, “Şərqşünaslıq”, I cild. – Bakı, 1959, s.227-235.

Türk dilində

8. Tarlan, A.N. Füzuli Divanı. – İstanbul: Üçler Basımevi, 1950.

Филологический анализ изданий «Дивана» Мухаммеда Физули на родном языке

Хатира Юсифова

Доктор философии по филологии, доцент

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА

E-mail: yusifova.xatira@mail.ru

Резюме. Хотя научно-критический текст родного «Дивана» Физули был опубликован в общей сложности 8 раз, на самом деле текстов 6. Таким образом, диван, опубликованный в Анкаре в 1990-х годах издательством «Акчаг», фактически является повторением издания, опубликованного Кенаном Акюзом в 1958 году. В Азербайджане Гамид Араслы переработал текст, впервые опубликованный им в 1944 году и опубликовал его в 1958 году. В этом смысле научно-критический текст турецкого «Дивана» Физули до сих пор был подготовлен трижды двумя азербайджанскими учеными, четырежды турецкими учеными и один раз иранским ученым. Конечно, рукописные копии, на которых основаны эти публикации, различаются. При подготовке критического текста были использованы рукописные копии дивана Физули, хранящиеся в различных библиотеках мира – Баку, Турции, Ирана, России, Средней Азии и Европы. Однако каждое из этих изданий имеет и свои уникальные особенности с точки зрения рукописных копий. Так, в иранское издание в основном вошли копии дивана, сохранившиеся в Исламской Республике Иран, в турецкое издание вошли копии в Турецкой Республике, а в бакинское издание вошли источники из Баку, России и Средней Азии. Кроме того, авторы, подготовившие научно-критический текст, были знакомы и с предыдущими публикациями.

Однако первоначальные наблюдения показывают, что, несмотря на такую известность, эти тексты не подвергались тщательному сравнению, за исключением некоторых эпизодических случаев. Если бы это было так, в последних изданиях было бы меньше ошибок.

Наша главная цель в данном исследовании – создать общую научную картину научно-критических текстов «Дивана» Физули на родном языке и в то же время высказать собственное мнение об успехах и проблемах подготовленных изданий. Главной особенностью текста, подготовленного М.Алиевым, является то, что в нем использована оригинальная арабская графика. В целом проблемы, связанные с публикацией научно-критических текстов дивана Физули, можно резюмировать следующим образом:

а) Необходимо пересмотреть диван Физули и текст стихотворений Физули с филологической точки зрения, переработать текст, глубоко поняв его языковые, стилистические и поэтические особенности;

б) Возможно осветить слова Физули с различных научных точек зрения, проанализировать его слова с точки зрения особенностей содержания, свойственных средневековью, и правильно исправить текст;

в) Более полный научно-критический текст «Дивана» Физули можно подготовить, опираясь не только на один экземпляр, но и на несколько авторитетных копий, имеющих в библиотеках по всему миру, и проведя сравнительный анализ между изданиями.

Ключевые слова: Физули, диван, носитель языка, текст, копия